

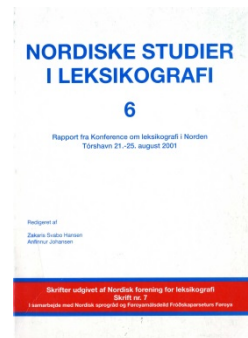
NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Behandlingen av ord på -erska och -inna i SAOB

Forfatter: Ann-Christin Mattisson

Kilde: Nordiske Studier i Leksikografi 6, 2003, s. 241-246
Rapport fra Konference om leksikografi i Norden, Tórshavn 21.-25. august 2001

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Behandlingen av ord på -erska och -inna i SAOB

This paper is dealing with the different treatment of feminine words or derivatives in *-(er)ska* and *-inna* in the Dictionary of the Swedish Academy (SAOB). The material comprises around 300 examples where the derivatives in *-(er)ska* and *-inna* have the same base (*målerska*, *målarinna* to the verb *måla* or the masculine designation *målare*).

Avledningarna *-erska* och *-inna* har varit mycket produktiva under en lång tid men anses numera vara på tillbakagående. Tillbakagången hänger främst samman med att vi inte längre genom yrkesbeteckningen talar om huruvida den som utövar ett yrke är kvinna eller man och även med att gifta kvinnor inte längre lånar mannens titel. Däremot tycks det finnas ett behov av att skilja på könen i idrottssammanhang. Så talas t.ex. om *mittfälterska*, *löperska*, *hopperska* inom friidrotten. Det material som jag redovisar här om behandlingen av femininer på *-erska* och *-inna* har egentligen samlats för en undersökning bl.a. om huruvida man kan urskilja skillnader i bruket av *-erska* och *-inna* i fornsvenska och äldre nysvenska och för att se om det finns kronologiska skillnader i användning och frekvens. Min avsikt är också att se om det är särskilda konnotationer knutna till någon av avledningarna.

Det lågtyska *-er* och det fornsvenska *-ir*, *-er* i maskulina personbeteckningar är ett samgermanskt suffix som bl.a. förekommer i gotiskan *-areis*, i fornhögtyska *-ari*, *-ære* (tyska *-er*) och i fornengelska *-ere* (engelska *-er*). De gotiska och västgermanska formerna visar att suffixets ursprungliga form har varit *-aria* och orden har böjts som *-ia*-stammar. Detta *-aria* anses vara ett gammalt lån från latinets *-arius* i t.ex. *camerarius*, *monetarius*. Många ord lånades in söderifrån redan av germanerna, t.ex. fornhögtyska *mulinari*, fornsvenska *mölnare*, och suffixet blev snabbt produktivt för bildande av personbeteckningar.

Suffixet användes ursprungligen för att bilda personbeteckningar av substantiviska grundord. Sådana nominalavledningar fanns också i stort antal i gotiskan och i de nordiska fornspråken, t.ex. fornsvenska *domare*, *drapare*, *klokkare*. I många fall fanns vid sidan av grundordet ett verb som personbeteckningen kunde anslutas till som ett nomen agentis: *köpare* till *köp* och *köpa*, *lekare* till *lek* och *leka*, *fiskare* till *fisk* och *fiska* m. fl. Efter mönster av sådana bildades snart personbeteckningar på *-are* direkt av verb: *skapare* till *skapa*, *bakare* till *baka*, *sovare* till *sova*. Dessa deverbativa bildningar blev med tiden talrikare än de denominativa. Ord på *-are* kan i nysvenskan vid behov bildas till de flesta verb, och flera forskare menar att *-are* t.o.m. skulle kunna betraktas som en böjningsform av verb.

En mängd lågtyska ord på *-er* lånades in i svenskan under medeltiden och anslöt sig formellt till den inhemska gruppen på *-are*: *borgbare*, *lärare*, *rövare*, *drinkare*, *frossare*, *lögnare* m. fl. Ibland känns dessa igen som lånord därför att de har lånats i omljudd form: *krämare* till *kram*, *väpnare* till *vapen*, *krögare* till *krog*, eller på att grundordet saknas i svenskan: *riddare*, *skräddare*, *följeslagare*, *invånare*.

Det *-erska* som vi finner i fornsvenskan motsvarar medellågtyska *-ersche* i ord som *bor-*

gersche och *helpersche*, femininer till lågtyska *borger* och *helper*, där *-er* alltså är den lågtyska motsvarigheten till svenska *-are*. Avledningssuffixet *-inna* motsvarar medellågtyska *-inne*, högtyska *-in*. Många tidiga ord på *-erska* och *-inna* anses precis som de maskulina *-are*-bildningarna vara direkta lån från medellågtyskan. Varken *-erska* eller *-inna* förekommer i landskapslagarna eller i riddardikterna. Det är först fr.o.m. mitten av 1300-talet som dessa avledningar börjar märkas och de anses vara mest produktiva från 1450 och framåt. Antalet ord på *-inna* var dock lågt medeltiden igenom.

Förutom direkta lånord från medellågtyskan har vi dels feminina bildningar till de maskulina orden på *-are*, dvs. moverade femininer, dels femininer bildade direkt på ett verb, dvs. feminina nomina agentis. För fornsvenskans del konstaterar Emil Olsson (1916 s. 68 f.) att orden på *-erska* fördelar sig på följande grupper:

- 1) från lågtyskan direkt inlånade: *borgbirska*, *mæstirska*, *roffirska* samt troligen *nødhbielpirska* och *syndirska*,
- 2) sådana som säkert eller sannolikt bildats i svenskan till mask. på *-are*: *brefvisirska*, *bryggirska*, *frazirska*, *fødbirska*, *bielpirska*, *mordbirska*, *svikirska* m.fl., och
- 3) sådana som säkert eller sannolikt bildats direkt till resp. verb och som saknar motsvarande maskuliner på *-are*: *danzirska*, *matirska*, *thvættirska*, *vævirska* m.fl.

För femininer på *-inna* i fornsvenskan gäller troligen bara den första gruppen (Olsson 1916 s. 72). Emil Olssons gruppering tycks bli bekräftad ju mer språket i senmedeltida och äldre nysvenska källor undersöks. De flesta tidiga exemplen på feminina avledningar på *-erska* och *-inna* återfinns i källmaterial av typen domböcker samt stads- och tänkeböcker.

Lena Moberg (1989 s. 204 f.) konstaterade i sin undersökning av de två skrivarna Ingevalds (svensk) och Helmik van Nördens (tysk) språk i Stockholms medeltida tänkeböcker att de feminina bildningarna på *-erska* utgör en mindre dominerande grupp än den maskulina på *-are*, men att den ingalunda är obetydlig. Flertalet av de exempel på *-erska* som hon fann har sin direkta motsvarighet i medellågtyska substantiv på *-ersche*. Hon har exempel som *bisläpirska*, *borgerska*, *bryggirska*, *dukavaskirska*, *dödhgrawirska*, *kättirska*, *latirska*, *läkirska*, *mädhborgherska*, *skolamästirska*, *sköirska* (=baderska), *äptirleverska*, *äptirblivirska*. Flertalet korresponderar med i fornsvenskan samtidigt förekommande maskulina bildningar på *-are* (*borgbare*, *bryggare*, *dödhgraware*, *mädhborhgare*, *skolamästare*). Några medellågtyska motsvarigheter till *dödhgrawirska*, *latirska*, *sköirska*, *äptirleverska* och *äptirblivirska* har Moberg inte påträffat i ordböckerna. Orden *äptirblivirska*, *sköirska* och *skolamästirska* har sina enda fornsvenska belägg hos Helmik, och det är hos honom, alltså den tyskspråkiga av de båda skrivarna, som Lena Moberg finner de flesta orden på *-erska*.

Suffixet *-inna* uppträder i de medeltida tänkeböcker som Moberg undersökt endast i bildningarna *thiuvinna* och *vårdinna*, alltså två femininer som motsvarar medellågtyska *devinne* och *werdinne*, och de är belagda både hos den tysk- och den svenskspråkige skrivaren.

Någon enhetlig behandling i SAOB av de feminina orden på *-erska* och *-inna* kan inte förväntas med hänsyn bl.a. till att båda avledningarna varit mycket produktiva under hela SAOB:s beskrivningsperiod och till att varje enskilt ord samtidigt haft mycket olika lång livslängd. Dessutom måste hänsyn tas till SAOB:s långa produktionstid med hittills ca fem generationer redaktörer. Mitt material består av närmare 300 ord. Jag har valt ut sådana

exempel där *-erska* har en motsvarighet på *-inna*, alltså ord som kan antas vara avledda av samma bas (*anförarinna*, *anförerska* till *anförä* eller *anförare*; *målarinna*, *målerska* till *måla* eller *målare*; *segrarinna*, *segrerska* till *segra* eller *segrare*; *ryttarinna*, *rytterska* till *ryttare*; *svågerinna*, *svåggerska* till *svåger*). Jag har inte tagit med sammansatta avledningar av typen *slöjdlävarinna*, *bildhuggerska*, *maskinskriverska*, eftersom det inte finns anledning att tro att det materialet skulle tillföra något nytt. Bidraget ska ses som ett försök att teckna en bild av hur SAOB har behandlat denna ordtyp i banden A till och med S. Jag kommer att ta upp fördelningen eget uppslagsord eller redovisning i ramsa till *-are*-avledning eller verb samt i övrigt visa vilka olika sätt det finns att beskriva ordtypen utan att det därför blir en felaktig beskrivning. I stället kan beskrivningarna vara en spegling av en viss redaktörs eller redaktörsgrupps synsätt. (Ordet *ramsa* används i det följande för i SAOB sammanskriven uppräknings av avledningar med samma bas.)

I de första banden av SAOB utgör avledningar egna uppslagsord, vilket innebär att avledningar på *-erska* och *-inna* är upptagna som egna ord, och alltså inte beskrivna i ramsa. De är också normalt redovisade som verbalsubstantiv i inledningen till aktuellt verb. Detta gäller i princip fram t.o.m. bokstaven E. Några undantag finns, t.ex. *bryllerska* och *drömmerska* som båda behandlas i ramsa som avledningar till verb, men här torde anledningen vara att artiklarna skrevs efter 1920 och efter de nya redigeringsprinciper som genomfördes av Ebbe Tuneld. Artiklar som redan var skrivna före 1920 och lämnade till tryckeriet ändrades inte. En fast modell tillämpas i uppslagsordets huvud om ursprunget, nämligen "fem. till" och aktuellt *-are*-ord. Således är *anhängarinna* och *anhängerska* "fem. till anhängare", *badarinna* och *baderska* "fem. till badare", *dansarinna* och *danserska* "fem. till dansare". *Borgerska*, som av Emil Olsson betraktas som ett direktlån från medellågtyskan, förklaras som "fem. till borgare" och i etymologiparentesen står "jfr mlt."

På F sker flera förändringar. *Fiskerska* är placerat i avledningsramsa till verbet medan *fiskare* är eget ord. Den gamla formuleringen "fem. till" finns kvar t.ex. hos *föraktarinna* och *förakterska* som dock liksom *föraktare* återfinns i avledningsramsa till verbet. Pelle Holm skrev verben *föregå*, *förestå* och *företräda* med tillhörande avledningar. *Föregångare* och *föreståndare*, som båda för övrigt förekommer i fornsvenskan, blev egna uppslagsord och till dem lades de feminina bildningarna *föregångerska*, *föregångarinna*, *förestånderska* och *föreståndarinna*. *Företräddare* och de fem. motsvarigheterna placerades i avledningsramsan till verbet. I åtminstone något fall har de feminina avledningarna mer eller mindre lämnats åt sidan. I inledningen till verbet *fresta* finns hänvisning till ordet *frestare* och verbalsubstantiven *frestarinna* och *fresterska* är medtagna men varken verbet eller *frestare* har någon avledningsramsa. I stället står inom parentes på *frestare* "om kvinna nyttjas i allm. *frestarinna* eller *fresterska*".

På bokstaven F behandlas alltså med några få undantag femininerna på *-erska* och *-inna* som avledningar i ramsa till de maskulina motsvarigheterna på *-are*. Det sista häftet på F trycktes 1928. Fr.o.m. bokstaven G t.o.m. I behandlas de aktuella femininerna i avledningsramsa till verbet, där också den maskulina motsvarigheten är placerad. Med K kommer en ny period då man återgår till det beskrivningssätt som var gängse på bokstaven F och placerar femininerna i avledningsramsa till maskulinerna med exempel som *klåpare* (S. Belfrage) och *kopplare* (E. Olsson) i spetsen. Den bryts i slutet av K med några artiklar av redaktören J. Svensson som lägger femininer på *-inna* i ramsa till maskulina *-are* och femininer på *-erska* i avledningsramsa till verbet (t.ex. *köparinna*, *köperska*). Denna åtskillnad fortsätter; så ligger

t.ex. *läverska*, *läserska* och *målverska* på verbet medan motsvarande *-inna*-avledningar återfinns på *lävare*, *läsare* och *målare*.

På bokstaven R sker en stabilisering så till vida att de tre förfaringsätten används om varandra, ibland – men inte alltid – med en urskiljbar tanke. Med A. Sundqvist tillkommer ett nytt moment i beskrivningen, nämligen så att *rymmarinna* har placerats i avledningsramsa till *rymmare* men i etymologiparentesen försetts med "[delvis till *rymma*]". *Rymmerska* står utan kommentar i avledningsramsan till *rymma*. Fr.o.m. bokstaven R används etymologiparentesen allt oftare för att markera den dubbla tillhörigheten eller för att markera osäkerheten om huruvida de feminina avledningarna ska hänföras till verbet eller befintlig *-are*-avledning. Uttrycket "delvis till *X-are*" används omväxlande med "jfr *X-are*" (med ungefärlig betydelse "besläktat med").

Ett sista sätt att placera ord av denna typ förekommer vid några mer tillfälliga bildningar som *skrattarinna*, *skändarinna* och *slumrarinna* då dessa beskrivs som avledningar till de mask. motsvarigheterna som i sin tur är placerade som avledningar i avledningsramsa till verben.

Efter 1920 har drygt ett tiotal femininer på *-inna* och *-erska* blivit egna uppslagsord. Det är t.ex. *författarinna* och *författerska*, *hjälparinna* och *hjälperska* (S. Ehrling), *kokerska* (J. Svensson), *kätterska* (G. Hedström), *köperska* (J. Svensson), *lärrarinna* (R. Liljefors), *mäklerska* (J. Svensson), *rofferska* (B. Molde) *ryttarinna* (B. Ejder), *svägerinna*, *svägerska*, *sångerska* (C-E. Lundblad). Möjligen finns ytterligare någon.

Jag har i stort sett bara behandlat verbalavledningar här och anledningen är att det är mycket få substantiv utöver maskulina *-are*-avledningar som utgör bas till både *-erska*- och *-inna*-avledningar. Till *mejeri* har dock SAOB både *mejerinna* och *mejerska*. Substantivet *lögn* har avledningarna *lögnare* och *lögnerska* i ramsa medan *skådespelare* är eget uppslagsord och *skådespelerska* redovisas som avledning till *skådespel*.

I gängse handböcker om ordbildning betraktas både *-erska* och *-inna* som som färdiga avledningssuffix lånade från lågtyskan. För att ett suffix ska bli produktivt bör ett antal mer frekventa lånord utgöra mönster. Att vissa avledningar på *-erska* kommit in i fornsvenskan som medellågtyska lån är också en allmän uppfattning. Hur många och vilka är väl inte helt klarlagt. Olsson (se ovan) räknade med att följande fornsvenska ord var direkt inlånade från lågtyskan: *borghirska*, *mästirska*, *roffirska*, *nödbhjälpirska*, *syndirska*, och Moberg fyllde på med *bisläpirska*, *bryggirska*, *dukavaskirska*, *kättirska*, *läkirska*, *mädhborgherska*, *skolamästirska* som alla har lågtyska motsvarigheter. Enligt SAOB:s terminologi i etymologiparentesen skulle dessa lån ha varit markerade med "av" eller "efter". Med "av" menas att ett ord har lånats från ett visst språk, och "efter" att ordet är bildat efter mönster av det främmande ordet. När översättningslån skulle kunna råda anføres det eventuellt ursprungliga ordet efter ett "jfr", alltså "jämför". Bara ett av de nämnda orden har behandlats som lån, nämligen *rofferska*. *Bisläperska* anses vara bildat "efter" lågtysk förebild. Med ett "jfr" betecknas *borgerska*, *mästerska*, *nödhjälperska*, *synderska* och *kätterska*. De övriga orden saknar kommentar eller är ej belagda i nysvenskan och därmed inte i SAOB.

Emil Olsson hade en grupp som innehöll sådana som säkert eller sannolikt bildats direkt till resp. verb och som saknar motsvarande maskuliner på *-are* och däribland fanns *danzirska*, *matirska*, *thvättirska*, *vævirska*. SAOB innehåller bara *danserska* och detta ord är eget uppslagsord utan annan kommentar i etymologiparentesen än att det finns i fornsvenskan.

Jag har gett en ganska förenklad bild av hur avledningarna på *-erska* och *-inna* har behandlats i SAOB. Det finns alltid faktorer som inte syns för läsaren men som styr redaktören, t.ex. att ett ord har flera betydelser eller att ordet är väl excerperat och alltså föreligger i många språkprov. En tredje faktor, men av annat slag, är platsbrist. Tydligast är ändå faktorer som beror på redaktionell policy. Omkring 1920 omorganiserades arbetet genom Ebbe Tunelds försorg. Genom att avledningarna mer konsekvent började förtecknas i ramsor sparades tid och plats, något som då var nödvändigt för att ordboksprojektet skulle få fortsätta. Den förste redaktören som kom att behandla *-erska* och *-inna* på olika sätt var J. Svensson. Förfarings-sättet att lägga *-erska* till verbet och *-inna* till den maskulina *-are*-avledningen anammades av S. Ekbo och A. Sundqvist men kom ändå aldrig att slå igenom.

Litteratur

- Lundbladh, Carl-Erik, 1992. Handledning till Svenska Akademiens ordbok. Stockholm.
Moberg, Lena, 1989. Lågtyskt och svenskt i Stockholms medeltida tänkeböcker. Uppsala.
Olsson, Emil, 1916. De appellativa substantivens bildning i fornsvenskan. Bidrag till den fornsvenska ordbildningsläran. Lund.
SAOB = Ordbok över svenska språket utg. av Svenska Akademien. 1–. 1898–.

